

Ігор Рафальський

ДЕТЕРМІНАНТИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

У статті розглядаються питання світоглядних та ідеологічних аспектів українського національного самовизначення, практики націодержавотворення. Аналізуються виклики, що постали перед національною свідомістю, конфлікти ідентичності, проблеми взаємозв'язку національних інтересів та інтегративних чинників.

Ключові слова: національне самовизначення, ідентичність, національні інтереси.

Ihor Rafalsky. Determination of Ukrainian National Self-determination. *The article deals with the philosophical and ideological aspects of Ukrainian national self-*

determination, practices of national hood and statehood. Analyzed the challenges facing the national consciousness and identity conflicts, relationship issues of national interest and integrative factors.

Key words: national self-determination, identity, national interests.

Доволі тернистий шлях трансформації соціального простору, який склався впродовж багатьох десятиріч і навіть сторіч, означає якісне оновлення майже всіх сфер життєдіяльності, охоплює всі рівні організації державного та суспільного життя. Цілком природно, що під тиском внутрішніх і зовнішніх впливів їх розгортання неминуче перетворюється на широкий соціокультурний процес, що змінює традиційні установки та ціннісні орієнтації масової свідомості, результатом чого стає формування «нової суб'єктності». Тому розв'язання зазначеної дилеми потребує передусім чіткого переосмислення класичних ідей та практик націодержавотворення у проекції наскрізного сполучення інституційних та духовних сегментів. Використання цього досвіду можливе через поєднання з власною неповторною соціокультурною специфікою та відповідно до особливостей сучасного етапу соціально-історичного розвитку.

Поштовхом до національного пробудження стає зміна світоглядних настанов, уявлень про світ та природу влади, які загалом визначили нові орієнтири у взаємовідносинах людини і держави – свободу, юридичну рівність, верховенство закону, універсальність прав людини. Зростання індивідуалістичного почуття свободи породжує новий тип особистості, на зміну колективного суб'єкта «Ми» (колектив) на авансцену історії виходить індивідуалістичний суб'єкт «Я» (індивід) – «утілення спільного у волі одиниць», який має як юридичний, так і політичний суверенітет. Цей потужний суб'єктивний чинник створив соціально-психологічний ґрунт для виникнення ідеї нації, і в перспективі – для матеріалізації цієї ідеї

Здобуття незалежності України поставило перед національною свідомістю нові виклики. Перш за все, це

питання про параметри і виміри національної ідентичності, ієрархії суспільних цінностей, принципи суспільно-політичного співжиття, зовнішньополітичні орієнтації тощо. Все це ускладнюється і тим, що імперативи національного самовизначення ще не мають тієї суспільної перекопливості, яка б могла забезпечити швидкий та безперешкодний поступ Української держави. Значною перешкодою у цьому процесі був і досі залишається конфлікт ідентичностей, що пов'язаний з багатьма причинами. Це, в першу чергу, перехід української національної свідомості від здебільше культурологічного до соціально-політичного принципу; по-друге, розпаду і трансформації пострадянської ідентичності, і, нарешті, зародження регіональних субідентичностей, які мають різні ціннісні домінанти і стратегічні вектори.

Світоглядні детермінанти та ідеологічні аспекти сучасного українського національного самовизначення проаналізовані в працях І.Дзюби, М.Поповича, Л.Губерського, В.Андрущенка та М.Михальченка, Г.Дашутіна, С.Римаренка, В.Рибакі і В.Семиноженка та інших авторів. Незважаючи на те, що Конституція України вказує на неприпустимість існування єдиної, обов'язкової для всіх ідеології, пошуки орієнтирів суспільного розвитку, ціннісної і концептуальної основи для розуміння і перетворення суспільної дійсності в українському суспільстві продовжилися й після повалення комуністичного режиму, однією з основних рис якого був саме ідеократизм.

Комуністична доктрина радянського державницького зразка будувалася на протиставленні світлого майбутнього, що його будують трудящі в країнах переможного соціалізму, – сповненому протиріччю і несправедливості минулому, з гіршими рисами якого також ототожнювалася решта світу, передовсім, ліберальний Захід. Навколо цього протиставлення була вибудована складна система уявлень і стереотипів, що й може бути представлена як державна ідеологія в СРСР. Її цілісність не була результатом послідовної реалізації ідей К.Маркса про пролетарську революцію та усуспільнення засобів виробництва. Крім елементів марксизму, вона водночас включала в себе апологію

російської державності, з утвердженням ключової ролі Москви; співчуття до антиколоніальних рухів Азії та Африки; високу міру милітаризації всіх сфер життя громадян; збереження архаїчних форм соціальної організації російської традиційної громади; сакралізацію центральної влади. Ці та інші риси комуністичного режиму і його світоглядної основи в Росії привели М.Бердяєва до висновку про комунізм як специфічну російську форму суспільного устрою, що зберігає зв'язок з історією і традиціями Московської Русі та її наступниці – Російської імперії [1].

Нові суспільні уявлення в Україні у перший період незалежності будувалися за принципом «від протилежного». На зміну культу майбутнього прийшло звеличення славного минулого; від закритості у взаєминах із зовнішнім світом прийшла максимальна відкритість і готовність запозичувати усе, що визнається на Заході; від заперечення національності як пережитку минулого – до тези про «відродження» національної ідентичності як природного шляху до соціальної гармонії, культурного розквіту, підвищення добробуту, економічного і політичного успіху держави у світі.

Ця сукупність уявлень, що набула в політичному контексті української багатопартійності назви націонал-демократії, не може вважатися ідеологією в точному розумінні цього слова. Але вона, тим не менше, становила основу світогляду досить значної частини населення України і тривалий час була фактично єдиною формою «українського проекту», що існував у суспільній свідомості і спрямовував державну політику щодо її цілей і засобів впродовж більше 20 років. Уперше взятий за основу державної політики у роки президентства Л.Кравчука, національно-демократичний проект неодноразово переглядався (вперше – вже у 1994 р. новообраним Президентом Л.Кучмою), але з більшою чи меншою послідовністю реалізовувався владою впродовж усього періоду незалежності. І це відбувалося незважаючи на те, що кількість прихильників незалежності, які готові підтвердити свій вибір на всеукраїнському референдумі, досі

коливається на позначці 50% [2], а націонал-демократи не мали відчутного кадрового представництва в органах влади аж до 2004 рр., коли відповідний тренд набув політичного представництва в системі державної влади України.

Дискурс національного визволення чи відродження при цьому переважно розгортається в публіцистичних джерелах (Ю. Бадзьо, Л. Лук'яненко, А. Погрібний, В. Яворівський, В. Карпенко, Д. Павличко, Гр. Мусієнко та ін.), хоча при цьому суттєвого впливу зазнали й академічні гуманітарні дискурси – передовсім, історичний та літературознавчий, але також і культурологічний, політологічний, меншою мірою – соціологічний, філософський, юридичний.

Світоглядним стрижнем національно-демократичного проекту української державності є уявлення про «природну данність» національного зв'язку, значну історичну тяглість української ідентичності та імперативне розуміння права на самовизначення. Такий підхід, що тлумачиться дослідниками націогенези як примордіалістський (Г. Касьянов), виходить з пріоритету «національної волі» (Л. Лук'яненко) над волею особи чи групи. Отже, основні орієнтири розвитку спільноти, її політичний, культурний, геополітичний, економічний вибір тлумачаться як такі, що детерміновані національною історією, національним характером або ж певними сакральними атрибутами національності – долею чи місією спільноти.

У певному сенсі критичним щодо світоглядних засновків українського проекту в його класичній романтично-народовській формі є підхід великої групи вітчизняних інтелектуалів, що прийняли конструктивістську парадигму сучасної західної націології. У своїх дослідженнях вони ставлять під сумнів ті конструкції національної самосвідомості, які апелюють до «волі нації», «одвічного прагнення українського народу» і т.ін. У працях Я. Грицака, О. Білого, М. Рябчука, О. Гриценка, О. Забужко, Г. Касьянова процес націотворення постає як специфічно модерний і достатньо раціональний. Він включає в себе формування національної еліти, конструювання нею культурно-історичної тяглості національного буття, продукування відповідних смислів і символів, які стають орієнтирами для

ідентифікації мас із певною мовою, культурною і державною традицією, конфесією тощо.

У своїх рефлексіях соціального підґрунтя такого роду колективного самопроекування деякі вітчизняні дослідники звертаються до базових понять соціальної організації та комунікації. Зокрема, формування націй та інших розвинутих людських спільнот розуміється ними як ціннісно орієнтована і раціонально організована діяльність, в основі якої лежить процес наближення до певного суспільного ідеалу (Г.Дашутін), або реалізація певної сукупності суспільних ідей (М.Розумний).

Суспільна ідея організовує смислове поле колективної свідомості в цілість, а отже, стає дієвим механізмом перетворення дійсності, формує її динаміку і надає певного напрямку розвитку. Зорганізована навколо ідей про власну ідентичність, призначення чи ключовий національний інтерес, інтелектуальна комунікація є, до певної міри, закритою, внаслідок чого відповідна еліта відсторонюється від впливів зовнішнього середовища. Але згодом такий етап самоізоляції носіїв ідеї створює нові умови для більш ефективного їх включення в систему зовнішніх зв'язків. Адже при цьому вони вже виступають не лише як реципієнти певних концептів і ціннісних орієнтирів, але і як виразники неповторного досвіду власної спільноти, що стає надбанням всієї цивілізації [3, с. 235].

Усвідомлення свого досвіду як універсально значущого, що відображений у «власних» ідеях і стратегіях, вироблених на їхній основі, створює передумови для значно інтенсивнішої і продуктивнішої взаємодії із зовнішнім світом. Такий підхід позбавляє відчуття невпевненості в собі і недовіри до партнера, що породжує страх перед неправильним його вибором, чи перед нав'язаними поняттями і цінностями. Запозичені поняття і концепції, що потрапляють у внутрішню національну комунікацію ззовні, за цих умов, стають органічними складовими частинами внутрішньої комунікації, збагачують колективний досвід і підвищують соціальну компетентність.

Аналіз цих та інших раціональних чинників національного становлення привів до висновку про можливість оптимізації суспільної свідомості та конструювання нової ідентичності вже в умовах незалежності України [4, с. 66].

Ця концептуальна відмінність стає майже нездоланною перешкодою для національного порозуміння, коли йдеться про конкретні питання унормування суспільних відносин та пріоритетів державної політики. Такими є питання офіційної мови державних установ, міждержавних союзів, історичної пам'яті, культурної спадщини, інформаційної політики та ін. Перенесення дискусії навколо цих питань у площину політичного протистояння призвело до драматичних подій 2004 р., відомих як «помаранчева революція», і провокує конфліктність суспільного життя в Україні й надалі.

У цьому контексті актуалізується концепт «національних інтересів» як певного інтеграційного чинника, що має об'єктивну природу і однаковою мірою стосується кожного члена спільноти, незалежно від ідеологічних преференцій, ціннісних установок і навіть типу ідентичності.

У той же час, цілком очевидним є той факт, що для визначення національних інтересів необхідне узгоджене розуміння тієї спільноти, чиї інтереси в даному випадку розглядаються, а також спільне уявлення про ті процеси, в межах яких ці інтереси визначаються та реалізуються. Тому, залежно від того, яке припущення з цього приводу береться як базове, ним передбачаються відмінні моделі самовизначення і реалізації національних інтересів.

Один з вагомих чинників національного самовизначення – зовнішньополітичні орієнтації, що включають в себе базове геополітичне позиціонування країни, її цивілізаційну (історичну, культурну, ціннісну) орієнтацію, форми й характер міжнародної інтеграції та співробітництва з іншими державами, участь у регіональних та глобальних економічних, політичних, культурних, військових та інших проектах.

Проблему вибору Україною шляху розвитку в широкому і комплексному розумінні цього поняття ставлять у своїх працях В. Андрущенко, О. Дергачов, Б. Гаврилишин,

Ю. Щербак, А. Бутейко, А. Круглашов, Ю. Бут, Ю. Шмаленко та ін. Вплив конкретних політичних умов на реалізацію стратегічних інтересів України аналізують Б. Осадчук, М. Плав'юк. Серед викликів, які постають в процесі самовизначення і можуть його суттєво загальмувати або навпаки – прискорити, – можна назвати і активність зовнішніх партнерів України, і внутрішньополітичні потрясіння. Зокрема, дослідники відзначають уже традиційне посилення зовнішнього тиску на політичний курс держави в період виборчих кампаній в Україні (Т. Андрущенко, В. Горбач, Центр Разумкова).

Зв'язок між внутрішньою і зовнішньою політикою є досить тісним, про що, зокрема, йдеться у працях О. Дергачова, М. Копиленка і В. Чумака, В. Будкіна, О. Парохонської й О. Потехіна. Взаємозалежність цих сфер і рішень, які приймаються в одній з них, але неминуче проєктуються на іншу, закономірно впливає з самого поняття самовизначення. Воно визначається складною динамікою внутрішнього і зовнішнього в ідентифікації спільноти. Адже повноцінна міжнародна суб'єктність можлива лише як продовження внутрішньої ідентичності та пов'язаних з нею феноменів – патріотичністю еліти, суспільним консенсусом з ключових питань, усвідомленням національних інтересів і волею до їх реалізації. Водночас внутрішній стан національної єдності (солідарності) є, як правило, результатом усвідомлення спільнотою своєї зовнішньополітичної значущості й активності. Патріотизм у сучасному світі нерозривно пов'язаний з проблемами статусу і престижу національної політики, культури, економіки.

За даними компанії Research&Branding Group більшість українців (68,5%) прирівнюють свою країну до відсталих країн третього світу. При цьому важливо, що респонденти спираються не стільки на об'єктивні показники, скільки на суб'єктивні відчуття того, як Україну сприймають іззовні. Більше половини громадян держави (56%) вважають, що на сьогодні Україна не має жодного авторитету в світі, і навіть на пострадянському просторі в такий авторитет вірять лише 20% опитаних.

Прикметно, що уявлення про дуже низький статус власної країни в світі поділяють 51% жителів Західного регіону, 68% – мешканців Центру і 77% – Півдня і Сходу. Дослідження датоване квітнем 2010 року, але навіть перемога власного кандидата на виборах Президента не підняла колективної самооцінки жителів регіонів, у яких національна свідомість традиційно була дуже низькою [5].

Ще І. Кант звертав увагу на те, що об'єднання людей на ґрунті спільної мети притаманне різним суспільним договорам, але об'єднання, яке само по собі є метою як «безумовний і перший обов'язок узагалі в усіх зовнішніх стосунках між людьми, що не можуть обійтися без взаємного впливу один на одного» [6, с. 78], є іншим по своїй суті. Коли люди приходять до усвідомлення необхідності певного стану, це символізує собою якісно інший рівень самоідентифікації спільноти – громадянський стан. А оскільки громадянський стан є станом правовим, відповідно, добробут держави вимірюють вищим рівнем узгодження державного устрою з правовими принципами, ґрунтованими на категоричному імперативі. Через право свободи всіх індивідів уводять у розумні та загальнозначущі межі.

Власне у національно-державницькому самовизначенні, у співпричетності людини до державності найбільш повно оформлюється світовідчуття вільної людини та самостверджується нація. Утворення незалежної національної державності являє собою процес і результат єднання державно-політичного механізму із соціально-культурним організмом, де самовизначення стає відповіддю на необхідність для нації бути політично суб'єктною [7, с. 27, 29].

1. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. Бердяев. – М. : Наука, 1989. – 224 с.

2. Див. дані Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=320

3. Розумний М. Ідея і нація в інформаційну епоху / М. Розумний. – Харків : Майдан, 2006. – 340 с.

4. Додонов Р. Пріоритетні напрями оптимізації національно-державної самосвідомості в Україні / Р. Додонов, С. Мофа // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2. – С. 3–13.

5. Див: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/index.php?id=336031>

6. Кант И. Критика чистого разума / И.Кант // Собрание сочинений: В 6-ти т. – М.: Мысль, 1964. – Т.3. – 799 с.

7. Римаренко С.Ю. Найвище з прав – право «людьми зватися» / С.Ю.Римаренко // Віче. – 2002. – № 4. – С.27 – 33.